

بررسی مکتب قالی هرات در قالی های مشهد، قبل و بعد از نفوذ قالی بافان تبریز

اکرم نوری^۱، هما موسی‌نژاد^۲

چکیده:

از مکاتب طرح و نقش در قالی های ایران می توان مکتب هرات مربوط به سده های پیش را نام برد. در طرحی از آن، گل ها، ساقه ها و برگ ها بسیار بزرگ تر و وسیع تر از حد معمول طراحی می شوند به طوری که گاه گل ها و برگ های متن قالی به راحتی قابل شمارش اند.

طراحی قالی های مشهد بسیار مشابه و تاثیر گرفته از این نوع قالی های سبک هرات است، به گونه ای که بزرگتر ترسیم شدن گل ها و ساقه ها از ویژگی های بارز قالی های مشهد به شمار می آید که تا به امروز در برخی از قالی های بافته شده این مکتب، دیده می شوند. اما درست در ابتدای حکومت پهلوی با نفوذ هنرمندان قالی باف دیگر شهرها به مشهد به خصوص تبریز، طراحی قالی های مشهد دچار تغییرات و تحولات زیادی گردید، آنچه که در این پژوهش مورد بررسی قرار می گیرد میزان تاثیر گذاری هنرمندان تبریزی و چگونگی تحولات حاصل از آن در قالی های مشهد است و این نکته که آیا همچنان سبک هراتی در قالی های مشهد به قوت خود پابرجاست؟ آیا هنرمندان تبریزی علاوه بر تاثیر گذاری، خود از سبک مشهد بهره ای برده اند یا خیر؟

قالی های مشهد با ورود هنرمندان دیگر شهرها بخصوص شهر تبریز دارای تحولات بسیاری گردید و طرح ها و نقوش آن متعدد و متنوع شد، گل ها، برگ ها و اسلیمی ها به ظرافت و تنوع رنگ بیشتری بافته می شدند ولی با وجود تمام این تغییرات، زیبایی ساده و اصیل قالی های مشهد پابرجا ماند تا جایی که برخی از هنرمندان تبریز خود به طراحی و بافت قالی هایی به سبک مشهد پرداختند با این تفاوت که بزرگی نقوش ترسیم شده کم و به اندازه ای متعادل تر نزدیک شد. این تحقیق به روش تاریخی و توصیفی و با استفاده از منابع کتابخانه ای و اینترنتی و عکس برداری و ثبت مشاهدات شخصی انجام گرفته است.

واژگان کلیدی: تاریخ فرش، قالی هرات، قالی مشهد، قالی بافان تبریز.

طرح و نقش قالی در اقصی نقاط ایران دارای تنوع و ویژگی های خاص می باشد. هرات بعنوان یکی از مراکز مهم خراسان قدیم و صاحب نام در صنعت و هنر، منبع الهام و تقلید هنرمندان دیگر شهرها قرار داشته است. قالی هرات بعنوان یکی از انواع قالی های ایران نیز معرف سبکی مشخص است، البته اطلاق نام هراتی به این دسته از قالی ها ارتباطی با شهر هرات ندارد چرا که برخی از نمونه های بدست آمده بیانگر این مطلب هستند که در مکانی دیگر تولید شده اند و حتی فاصله ی جغرافیایی زیادی نیز با شهر هرات داشته اند و به واسطه ی یکی بودن طرح و نقش و یا بافت، قالی هرات نامیده شده اند.

در زمینه ی قالی و قالی بافی، مشهد نیز پی رو و ادامه دهنده ی قالی های مکتب هرات بوده، مهم ترین برداشت و تقلید هنرمندان قالی باف مشهد از سبک هرات، طرح افشان شاه عباسی با گل ها و برگ های درشت و بزرگ و ساقه های تقریباً باریک و زمینه ای به رنگ سورمه ای یا لاکه و حاشیه ی زرد رنگ بوده است.

به احتمال فراوان قالی بافی در مشهد از دوره تیموری آغاز می شود و تا ابتدای حکومت پهلوی ادامه می یابد و سبک هراتی را دنبال می کند اما درست از حدود صد سال پیش تحت تاثیر نفوذ هنرمندان تبریز دچار تغییرات و تحولات چشم گیری شد. هنرمندان تبریز علاوه بر بنیاد نهادن طرح و نقش، بافت و رنگرزی جدید در مشهد، در چند قطعه قالی به تکرار و احیا سبک نقش پردازی فرش مشهد پرداختند.

آن چه که در این تحقیق مورد بررسی و مساله قرار می گیرد بیان این نکته است که قالی مشهد بعد از ورود هنرمندان آذربایجان دارای چه تغییراتی می گردد؟ آیا سبک طراحی قالی های مشهد که ریشه در قالی های هرات داشته، پابرجا می ماند یا خیر؟ این تحقیق از نوع تاریخی و به شیوه ی توصیفی و تحلیلی انجام می گیرد و از منابع کتابخانه ای، اینترنتی و مشاهدات شخصی پژوهشگر بهره می برد. ابتدا به تشریح و توصیف سبک قالی های هرات و پس از آن به طرح و نقش قالی های مشهد پرداخته می شود سپس ورود هنرمندان آذربایجان به مشهد و میزان تاثیرپذیری آن ها در طرح و نقش این قالی ها ذکر می گردد.

پیشینه تحقیق:

در ارتباط با قالی های مشهد و قالی های هرات پژوهش ها و تالیفات متعددی انجام گرفته است من جمله پایان نامه کارشناسی ارشد محمد امین حاجی زاده با عنوان «بررسی تحولات نقش فرش مشهد در یکصد سال اخیر» یا مقاله فاطمه رحیم پناه با عنوان «نقش انواع گل شاه عباسی در قالی های حرم امام رضا (ع)» و یا مقاله ی حسین کمندلو با نام «قالیچه افشان شاه عباسی از مجموعه فرش های موزه آستان قدس رضوی»، علاوه بر منابع ذکر شده کتب بسیاری در بخش هایی محدود و کوتاه

به ویژگی های قالی مشهد یا قالی هرات پرداخته اند مانند کتاب «پژوهشی در فرش ایران» اثر تورج ژوله یا کتاب «قالی ایران» نوشته سیسیل ادواردز.

اما طبق تحقیقات نگارنده، پژوهش یا کتابی که صرفاً در ارتباط با تاثیر فرش هرات بر فرش مشهد و میزان تغییر و تحول آن قبل و بعد از ورود هنرمندان آذربایجان باشد، تالیف نشده است. در این تحقیق سعی بر آن است تا این نکته مورد بررسی قرار گیرد.

قالی هرات:

در ارتباط با آغاز هنر قالی بافی نظریه های بسیاری وجود دارد ولی آن چیز که مبرهن و آشکار می نماید این نکته است که قالی بافی نیز مانند دیگر هنرها مسیر تحول و پیشرفت خود را داشته است و مطمئناً سالیان بسیاری را پشت سر نهاده تا به ظرافت، زیبایی و تنوع و تعدد نقوش در قالی های دوره ی صفویه برسد.

قالی های دوره صفویه، قدیمی ترین قالی های موجود و مدارک معتبر دال بر رونق قالی بافی آن هم با بالاترین ظرافت و کیفیت در پنج سده پیش هستند. و شاهدی بر این مدعا که این کیفیت و پیشرفت از سده های قبل تر نیز وجود داشته است (تصویر ۱). به گونه ای که می توان به راحتی دوره ی تیموری را هم یکی از دوره های موفق قالی بافی دانست. در سال ۸۰۸ ه. ق پس از درگذشت تیمور، فرزندش شاهرخ به حکومت رسید و پایتخت خود را در هرات قرار داد و سلسله ی تیموریان را بنیاد نهاد، این شهر شاهد پیشرفت های چشمگیر در هنرهای معماری، نگارگری و کتاب آرایی گردید (حشمتی رضوی، ۱۳۸۱: ۱۷۶). اگرچه سند و مدرکی مبنی بر وجود قالی در این دوره موجود نیست اما میتوان با استناد به مدارک دیگر این ادعا را اثبات کرد. نگاره های به جای مانده از این دوره علاوه بر حمل معانی و مفاهیم خاص بیانگر اوضاع و شرایط دوران خود نیز بوده اند که گزارش های تصویری از رسوم و آیین و یا حتی پوشاک، ابنیه، ظروف و زیراندازها ارائه داده اند.

تصویر ۱. قالی شیخ صفی (<http://wikipedia.org>)

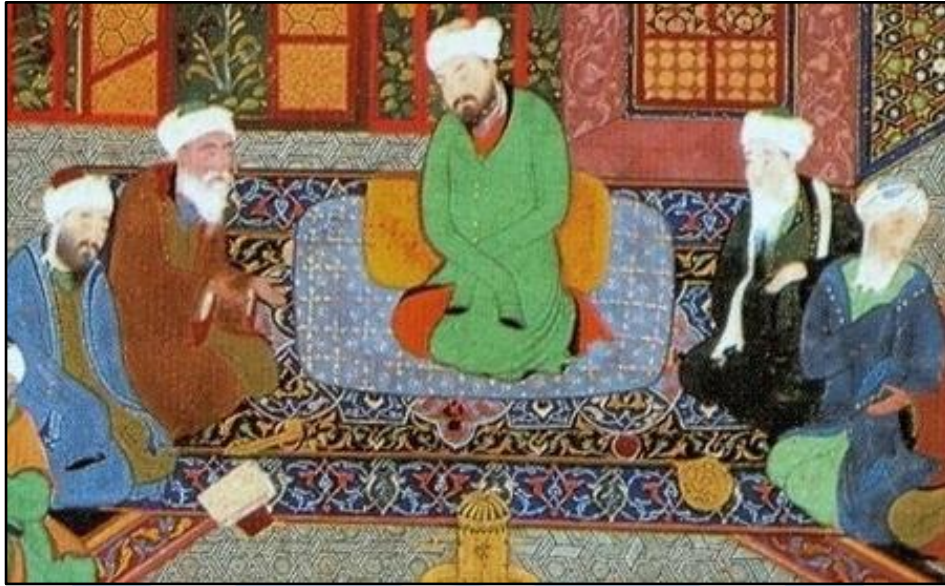
در بسیاری از این نگاره ها نقش قالی نیز طرح شده است، که این قالی ها علاوه بر نقوش ساده هندسی دارای خطوط منحنی و شاخه های گردان همراه با نقوش گیاهی و تنوع رنگی نیز هستند. «نقش فرشی ست بر مینیاتوری از بهزاد با تاریخ ۸۹۰ ه. ق در نسخه یی از خمسه ی دهلوی، فرش نقشه ای آراسته دارد. گل های مختلف شاه عباسی، اسلیمی، بادامی های ظریف و

گل و برگ و غنچه در آن به چشم می خورد لچک های بزرگ به هم پیوسته که از اسلیمی و دهان اژدر شکل گرفته، یکی از زیباترین ترکیب های اسلیمی دهان اژدر را در فرش ایران به نمایش گذاشته است. فرش با نقشه های شاهانه عصر صفوی فاصله چندانی ندارد» (حصوری، ۱۳۷۶: ۱۱۰). (تصویر ۲ و ۳) این اسناد و مدارک حاوی این نکته هستند که قالی هایی در عصر تیموری بافته می شدند که از نظر طرح و نقش نزدیک به قالی های اوایل دوره صفویه است یعنی قالی هایی با ساقه های گیاهان، گل های درشت و خطوط حلزونی.

یکی از سبک های طراحی قالی ایران که تا امروز هم مورد استفاده طراحان قالی قرار می گیرد، سبک هراتی است. این مکتب صرفاً ریشه در هرات نداشته است، چرا که بسیاری از قالی های این سبک در شهرهایی دیگر بافته شده اند. «اطلاق نام هراتی بیشتر مربوط به نوع طراحی ست تا منشا مکانی آن و امکان دارد منظور از نام هرات که به قالی های شرق ایران اطلاق گردیده، همان ایالت خراسان باشد که در زمان تیموری مرکز آن به شمار می رفت» (ادواردز، ۱۳۸۶: ۱۸۷).

تصویر ۲. نقش یک فرش در نگاره ی تیموری (حصوری، ۱۳۷۶: ۹۸)

تصویر ۳. نقشی از یک قالی در نگاره ای مربوط به دوره تیموری. نگاره اسکندر و حکیمان. ۸۹۴ ه.ق (www.darelkotob.gov.eg)

مهم ترین ویژگی های نقش و رنگ در این مکتب، مشاهده ی رنگ های آبی تیره یا قرمز سیر در زمینه و رنگ زرد در حاشیه قالی است، همچنین بسته به جنس و کیفیت الیاف بکار رفته و رنگرزی انجام گرفته، فرش ها نوعی جلا و درخشش طبیعی دارند. گل ها و برگ های شعله سان به همراه ساقه های نسبتا باریک و ظریف از ویژگی های خاص طراحی در سبک هراتی است. (قلی زاده، ۱۳۹۴) هم چنین نقش ماهی در هم از نقوش معروف و رایج قالی های هراتی است که بزرگی گل ها و برگ ها نیز از ویژگی های مهمی ست که در ماهی درهم خراسان به وفور دیده می شود و مشخصه ای از قالی های هرات است (نفیسی نیا، ۱۳۹۲). (تصویر ۴)

قالی بافی در مشهد:

قالی بافی در مشهد حدود پنج قرن یعنی از ابتدای دوره صفوی تاکنون

قدمت دارد. از قدیمی ترین نمونه های موجود این قالی ها، یک تخته فرش سجاده ای ست که توسط شاه طهماسب به سلیمان با شکوه در سال ۹۶۲ ه. ق هدیه داده شده است. تعیین تاریخ شروع قالی بافی در مشهد، تا حدودی با مشکل مواجه است. مطابق نوشته ها و مدارک قدیمی ترین قالی موجود از قالی های مشهد که با سبک هراتی کار شده است، منسوب به دوره ی شاه عباس صفوی ست که در این پژوهش معرفی و تحلیل می گردد (قلی زاده، ۱۳۹۴).

تصویر ۴. قالی مکتب هرات با نقش ماهی درهم (ژوله، ۵۸: ۱۳۸۱)

قالی های مشهد بسیار شبیه و متأثر از سبک خاص طرح های اصیل هرات است که خوشبختانه امروزه نیز در طرح های افشان و لچک ترنج تولیدات شرکت آستان قدس رضوی دیده می شود. قرمز سیر، عنابی، کرم، آبی سیر، قهوه ای و انواع سبز از عمده رنگ های مورد استفاده در قالی مشهد است. ابعاد قالی های عموماً ۶ متری، ۱۲ متری و ۱۵ متری و حتی در ابعاد بزرگتر، متغیر است اما ابعاد کوچکتر تقریباً نادر و کمیاب است (همان). طرح های افشان، لچک ترنج و شیخ صفی پرکاربردترین طرح ها در قالی مشهد است همچنین از ویژگی های قالی های مشهد به کارگیری زیاد گل شاه عباسی است (ژوله، ۱۳۸۱: ۱۷۰). (تصویر ۵) در این نوع نقش پردازی، طراح گل های شاه عباسی و برگ های کنگری را که در مشهد اصطلاحاً به آن ها «شعله» می گویند، با ابعاد بزرگ ترسیم کرده و بر پهنه ی کاغذ همراه با شاخه های ختایی جان می بخشد که تمام فضای طرح را به صورت یکنواخت با انواع نقشمایه های بزرگ ختایی و اسلیمی تزیین نماید (کمندلو، ۱۳۸۷). همچنین آن چه که قالی های مشهد را از سایر مناطق متمایز می کند تنوع گل های شاه عباسی است و اغلب گل های به کار رفته در این قالی ها از نوع گل های ترکیبی دارای دو گل در یک گل هستند به گونه ای که هسته ی مرکزی گل، خود گلی کوچک تر است به همین دلیل گل های شاه عباسی در این قالی ها بزرگتر از حد معمول است (رحیم پناه، ۱۳۹۵).

تصویر ۵. قالی قدیمی مشهد با نقش اسلیمی گلدار، نگهداری شده در موزه ویکتوریا و آلبرت لندن (صوراسرافیل، ۱۳۸۱: ۱۱۸)

تصویر ۶. قالی افشان شاه عباس. (آرشیو موزه فرش آستان قدس رضوی)

این ویژگی گل های درشت را در قالی های دوره صفوی مشهود نیز می توان مشاهده کرد مانند قالی شاه عباسی که متعلق به دوره ی سلطنت شاه عباس (۱۰۳۸-۹۹۶ ه ق) است. این قالی به دستور شاه عباس در مشهد جهت وقف در حرم امام رضا (ع) بافته شده است (حاجی زاده، ۱۳۸۷: ۳۵). نقشه ی قالی به طرح افشان و در ابعاد ۳/۵ در ۵/۵ متر است. متن قالی به رنگ قرمز سیر، حاشیه بزرگ به رنگ سورمه ای و حاشیه های کوچک آن به رنگ های سفید و زرد است. این قالی هم اکنون در موزه ی فرش آستان قدس رضوی نگه داری می شود. (تصویر ۶)

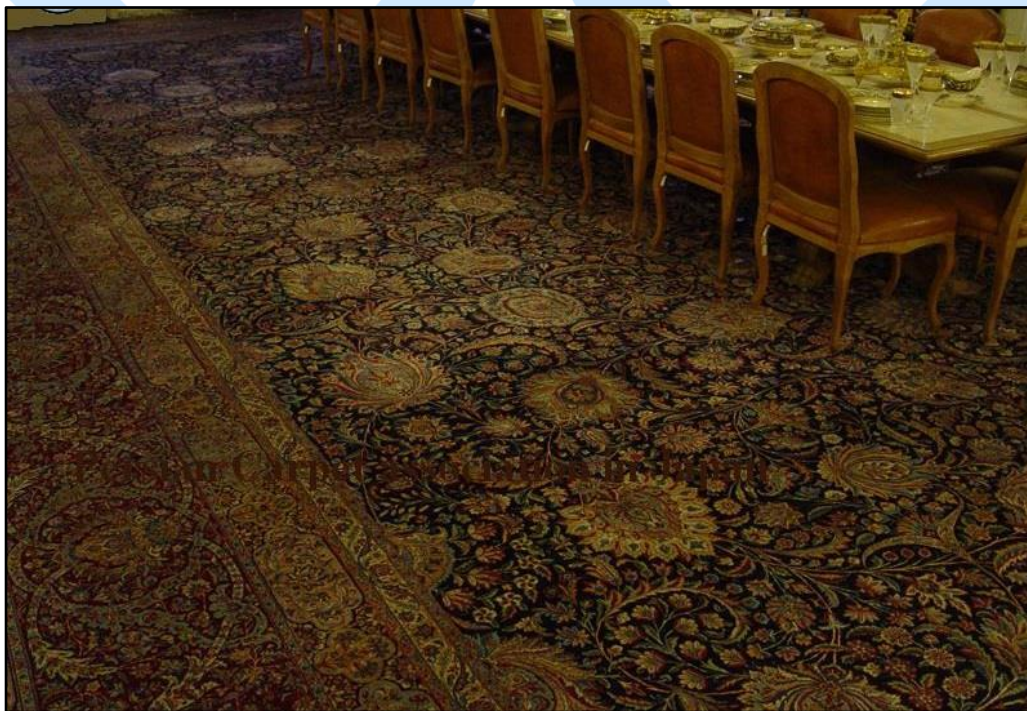
همچنین قالی دیگری با نقش اسلیمی گلدار که در قرن ۱۱ ه ق بافته شده است و هم اکنون در موزه ی ویکتوریا آلبرت لندن قابل مشاهده ی عموم است. (تصویر ۵)

از مهم ترین مراکز قالی بافی در مشهد می توان طرهبه، شاندیز، زشک، نغندر و جاغرق را می توان نام برد و از جمله اساتید معروف این شهر می توان به محمد عمو اوغلی، علیخان عمو اوغلی، محمد ابراهیم مخملباف، عباسقلی صابر، حاج غلامرضا اخوان، میرزا حسن طرحچی و عبدالحمید صنعتکار اشاره کرد (حشمتی رضوی، ۱۳۸۰: ۷۸).

فرش مشهد تحت تاثیر هنرمندان تبریز:

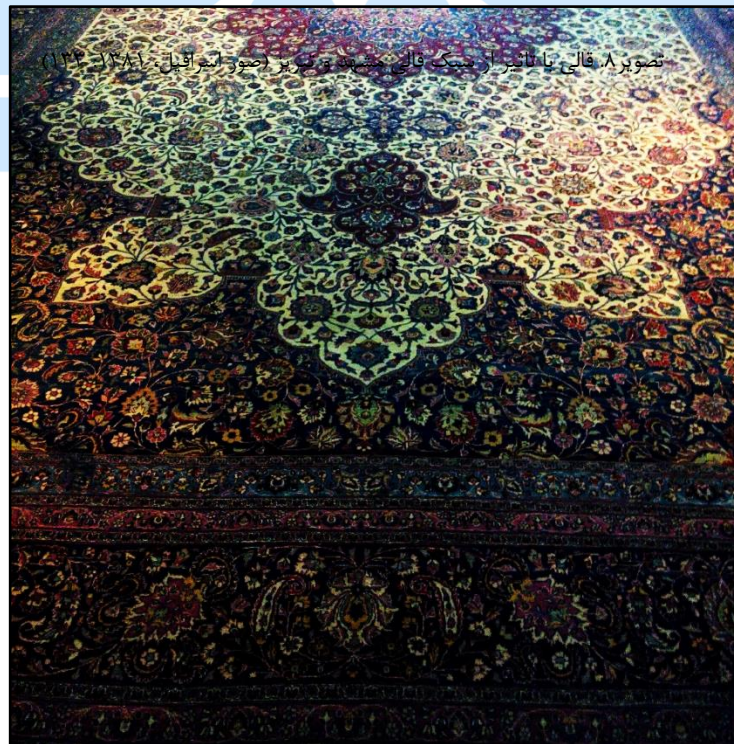
قدیمی ترین قالی مشهد با نام قالی شاه عباسی که شرح آن ذکر گردید به تنهایی گواهی بر این ادعاست که سبک هرات در قالی های مشهد راه خود را ادامه داده و به طور مداوم و پابرجا تا دوران صفویه رواج داشته است اما مساله ای که در پی بررسی آن هستیم، تحولات و تغییرات چشم گیر فرش مشهد در برهه ی زمانی مشخصی است که در ادامه ی آن شاهد دگرگونی در بافت و طرح قالی های مشهد خواهیم بود.

در دهه های پایانی قرن گذشته حضور تاجران تبریزی از جمله خاندان عمو اوغلی در مشهد موجب ایجاد تحرک، پویایی و تحول فرش مشهد شد، این تحول شکلی همه جانبه داشت و از جنبه های تکنیکی و مواد کاربردی، تا مسایلی همچون جنبه های اقتصادی فرش مشهد را نیز تحت تاثیر قرار داد. اما بیشترین نمود آن در اوج استفاده از گره و شیوه ی بافت ترکی و همچنین گرایش به سوی بافت قالی هایی با رجشمار بالا بود (حاجی زاده: ۱۳۸۷: ۳۹). « ترکی بافت اختصاص به مشهد ندارد و بومی این ناحیه نیست بلکه پنجاه سال قبل بازرگانان تبریزی با دستگاه های بافندگی که در این شهر به کار انداختند تا برای صادرات قالی تهیه کنند، آن را معمول ساختند و چون آذربایجانی بودند گره ی ترکی را رواج دادند» (ادواردز، ۱۳۶۸: ۱۹۱).

تصویر ۷. قالی کاخ سعد آباد. تالار سفره خانه. اثر برادران عمو اوغلی با تاثیر از سبک قالی مشهد، (www.niavaranmu.ir)

اما در زمینه ی طرح و نقش، بافته های مشهد راهی متفاوت را پیمودند. طرح قالی ها در عین زیبایی از اصالت خراسانی کمتری برخوردار بودند و ارتباط چندانی با پیشینه ی فرش مشهد نداشتند. این طرح ها معمولا سفارشی و یا برگرفته از تصاویر کتب خارجی بود. تولید قالی هایی با طرح ها و نقش هایی گوناگون و کاملا متفاوت، نشان دهنده ی این امر است که برای تجارت و رشد اقتصادی کیفیت تکنیکی و رجشمار بالا، اولویت اصلی محسوب می شده است (حاجی زاده، ۱۳۸۷: ۳۹). (تصاویر ۷، ۸ و ۹)

تصویر ۸. قالی با تاثیر از سبک قالی مشهد و تبریز (صورت اسرافیل - ۱۳۸۳)

تصویر ۹. قالی با تاثیر از سبک قالی مشهد و تبریز. اثر برادران عمو اوغلی در مشهد، نگهداری شده در موزه فرش آستان قدس رضوی. (نگارنده)

نتیجه گیری:

با توجه به مطالب ذکر شده این نکته قابل ذکر است که هنرمندان تبریز بیشتر در بافت و کیفیت فنی قالی بافی در مشهد تاثیر گذار بودند و در زمینه ی طرح و نقش، خود تابع سفارش ها و حال و هوای بازار بودند. نفوذ هنرمندان تبریز قالی بافی مشهد را پر رونق کرد، رواج گره ترکی، رنگرزی هایی با ثبات تر و قالی هایی با رجشمار بالا و ظریف از عوامل این رونق بودند اما طرح و نقش آن نه به سبک تبریز بود و نه به سبک قالی های مشهد، بلکه تابعی از سفارشات بودند مانند قالی های منحصر بفرد و ممتازی چون قالی کوزه کنانی، قالی های کاخ سعد آباد، کاخ نیاوران، مرمر و مجلس شورای ملی و مجلس سنا و قالی های محفوظ در موزه آستان قدس رضوی. همچنین این امکان نیز وجود داشت که یک قالی شبیه به قالی های کرمان بافته می شد و یا شبیه به قالی های اصفهان اما آن چه که مشخص است این نکته می باشد که در هجوم سفارش ها و سلیقه های گوناگون در طرح و نقش قالی های مشهد، باز هم می توان رگه هایی از سبک طرح و نقش قالی مشهد مشاهده کرد.

در برخی از قالی ها نقشه یا سبک طراحی قالی های مشهد دنبال شد. اگرچه تعداد این قالی ها کم و محدود است اما خود بیانگر این مطلب است که نوع طرح پردازی قالی های مشهد، پابرجا ماند و تا دوره های بعد نیز ادامه پیدا کرد. درست مانند قالی های شرکت فرش آستان قدس رضوی که با گذشت این همه سال ویژگی ها و مشخصه های قالی مشهد را نشان می دهند.

فهرست منابع:

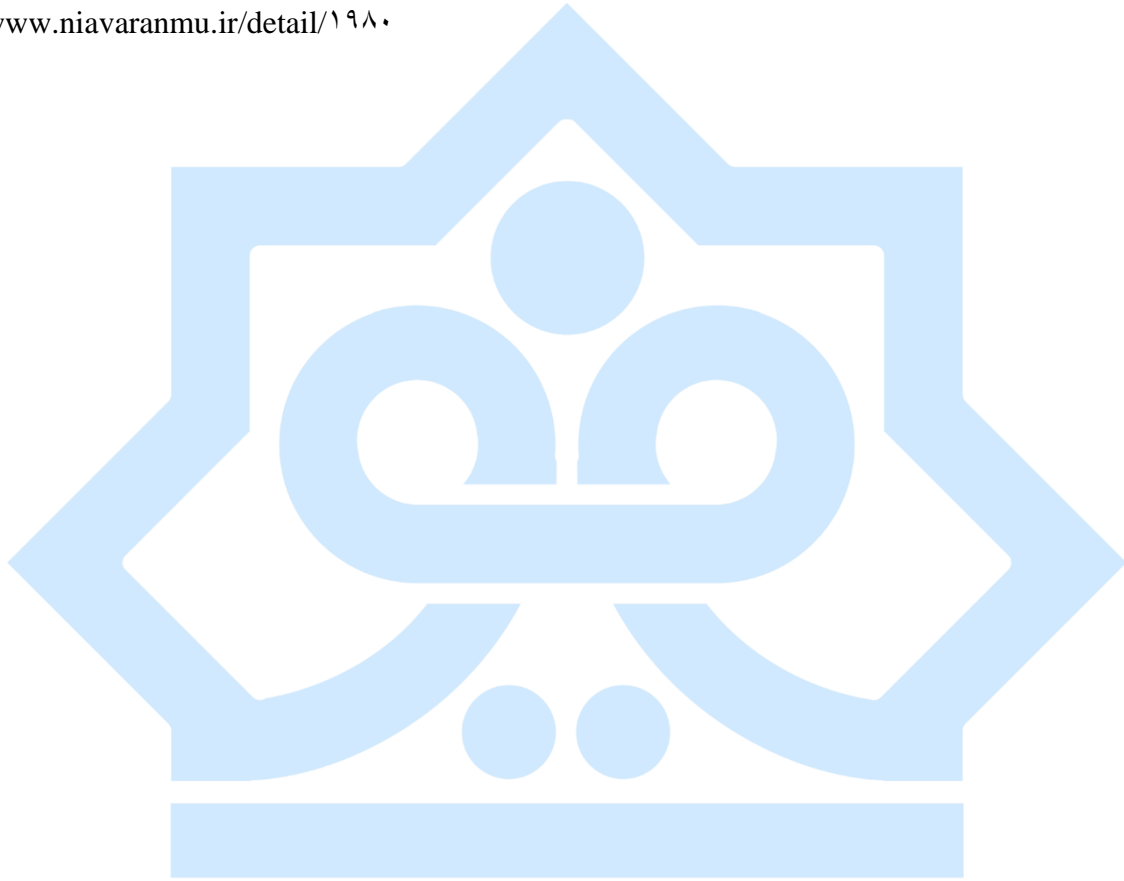
- *ادواردز، آرتور سیسل. (۱۳۶۸). قالی ایران. ترجمه مهین دخت صبا. تهران: فرهنگسرا.
- *حاجی زاده، محمدمامین. (۱۳۸۷-۱۳۸۶). "بررسی تحولات نقش فرش مشهد در یکصد سال اخیر". پایان نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر. دانشگاه هنر تهران.
- *حشمتی رضوی، فضل الله. (۱۳۸۷). سیر تحول و تطور فرش بافی ایران. تهران: سمت.
- *حصوری، علی. (۱۳۷۶). فرش بر مینیاتور. تهران: فرهنگان.
- *رحیم پناه، فاطمه. (۱۳۹۵). "نقش انواع گل شاه عباسی در قالی های حرم امام رضا (ع)". نگره. شماره ۳۸. ۷۸ تا ۸۹.
- *ژوله، تورج. (۱۳۸۱). پژوهشی در فرش ایران. تهران: یساولی.
- *صور اسرافیل، شیرین. (۱۳۸۱). طراحان بزرگ فرش ایران. تهران: پیکان.
- *قلی زاده، فهیمه و داوود حجتی زاده و حسین تعجیان. (۱۳۹۵). "بررسی نقوش قالی های مشهد با تاکید بر قالی های برادران عمو اوغلی موزه آستان قدس رضوی". همایش ملی نقش خراسان در شکوفایی هنر اسلامی. مشهد.
- *کمندلو، حسین. (۱۳۸۷). "معرفی مجموعه فرش موزه آستان قدس رضوی قالیچه افشان شاه عباسی". آینه خیال. شماره ۹. ۱۲۲ تا ۱۲۹.

*نغیسی نیا، لیلا و محمد تقی آشوری. (۱۳۹۲). " نقش هراتی ماهی در همایون جغرافیای فرش ایران ". گلجام. شماره ۲۳. ۹۱ تا ۱۱۰.

*<http://wikipedia.org>

*www.darelkotob.gov.eg

*www.niavaranmu.ir/detail/۱۹۸۰

همایش ملی فرش
و نیازهای معاصر
آبان ۹۷